

anlayışın öyrənilməsi XX yüzüyin 50 – 80 ji illərinə aiddir (Raul, 1960; Xaugen 1957, 72; Rozensveg, 1972; Vaynrayx, 1979; Meçkovskaya, 1983 və s.). Bu problem müasir dövrdə də öz aktuallığını saxlayır. Bunların müzakirəsinə müasir ədəbiyyatda da rast gəlinir (Ctudepiçnik, 1991; Calvet, 1993; Ngara, 1993; Vann, 1996, 1998).

Bilinqvizm, ikidillilik (çoxdillilik, multlinqvizm). Siyasi, iqtisadi və mədəni əla-qələrin geniş inkişaf etdiyi müasir jəmiyyətdə ikidillilik probleminin öyrənilməsi dilçidillik nəzəriyyəsində mühüm yerlərdən birini tutur. İkidillilik dilin yaşaması, inkişaf etməsi və fəaliyyət göstərməsi formalarından biridir.

Ikidillik dil kontaktları ilə sıx bağlı olan bir probemdir. Jəmiyyət yaranandan müxtəlif tayfa, qəbilə, xalq və millətlər həmişə bir biri ilə kontaktda olmuşlar. Bu kontaktın şürlü, yaxud qeyri- şürlü olmasından asılı olmayaraq tayfa və qəbilələr birləşmiş və ayrılmış, güclü etnik birləşmələr zəif etnik birləşmələri özünə tabe etmiş, qonşu, yaxud uzaq xalqlar arasında tijaret əlaqələri yaranmış və s. Bütün bunların nəticəsində xalqlar, onların dilləri də qaynayıb- qarışmış, dillər arasında çaprazlaşma, qarışma, bir- birinə qarşılıqlı təsir və bir- birindən sözalma prosesləri baş vermişdir. Bu proseslər nəinki ayrı- ayrı fördlərin, hətta bütöv etnik birləşmələrin ikidilli olmasına səbəb olmuşdur.

Müasir dilçilikdə ikidillilik problemində bir sıra mübahisəli məsələlər var. Belə ki, bilingizm və ikidillilik anlayışları bəzən bir birinin ekvivalenti olur, bəzən fərqləndirilir. Bilinqvizm termini daha geniş mənada götürülür. Buna ilk dəfə H.Paulda rast gəlirik. O, bilinqvizimi bir dildə digər dil tərəfindən olunmuş hər hansı təsir kimi götürür, bu ister kontakt əsasında yaransın, isterse də jografi amillə baglı olsun. Vereşaqın ikidilliliyi psixi hadisə kimi göstərir. U.Vaynrayx isə ikidilliliyi bir şəxsin iki dildə dənizə bilməsi kimi göstərir. Deməli, buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ikidillilik hadisəsini 2 aspektən nəzərdən keçirmək (baxmaq) olar: 1. Bir şəxsin iki dil bilməsi; 2. İki dilin (yaxud çox) qarşılıqlı təsiri zamanı yaranan ikidillilik. Hal-hazırda bir çox dövlətlər, məs. Rusiya, Çin, Hindistan, İndoneziya, Belçika, İsviçrə, Kanada və s. ikidilli yaxud çoxdilli dövlətdir.

Deməli, ikidillilik hadisəsi dil kontaktları problemine daxil deyil. Lakin bu məsələnin araşdırılmasında, bir çox məsələlərin izahında böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan ikidillilik hadisəsinin öyrənilməsinin böyük siyasi, nəzərdilçilik və praktik əhəmiyyəti vardır.

İnterferensiya

Dil kontaktları ilə bağlı digər qarışq hadisə - interferensiyadır. Bu termin ilk dəfə Praqa dilçilik məktəbi (Voqt, 1948; Vaynrayx, 1952; Xangen, 1972) tərəfindən göstərilib və araşdırılıb nəzərdən keçirilib.

İnterferensiya - hadisəsi ədəbi dilin normadan kənara çıxma, sapma deməkdir. Bu hadisə 2 halda yarana bilər: 1. İki dili bilən şəxsin nitqində bir dilin təsiri ilə digər dildə normadan çıxma; 2. xalqın dilində kontaktla bağlı olaraq xariji dildə ana dili ilə bağlı olaraq yaranan interferensiya. Vinoqradov da bu hadisəni belə izah edir: «İnterferensiya - dillərin kontakt zamanı, yaxud iki dildə dənizən şəxsin nitqində ana dilinin təsiri ilə xariji dildə yol verilən normadan sapma hadisəsidir».

Diqlossiya

Dil kontaktları ilə bağlı olan digər hadisə diqlossiyadır. Bu məsələni ilk dəfə fransız şərqşünası V. Marse, "Ərəb diqlossiyası" əsərində ərəb dilinin joğrafiyasını öyrənərkən araşdırılmışdır. Vinoqradovun fikrinjə, diqlossiya eyni zamanda jəmiyyətdə müxtəlif funksional sahələrdə bir dilin 2 formasının olmasıdır. Bu məsələdə V. Nikolskinin mövqeyi maraqlıdır: onun fikrinjə iki genetik jəhətdən

müxtəlif dil ünsiyyəti formasına yiyələnmək ikidillilik, iki genetik jəhətdə eyniñisli dil ünsiyyəti isə diqlossiya adlandırılara bilər. Başqa sözə desək, İ.V. Nikolski iki dil bilməyi bilinqvizm, bir dilin iki dialektini, yaxud bir dilin ədəbi formasını və dialektlərindən birini bilməyi isə diqlossiya adlandırır.

Konvergensiya

Konvergensiya problemi bir çox dilçilər tərəfindən araşdırılsa da, bir çox məsələ hələ də açılmamışdır. Bir çoxları konvergensiya hadisəsino "dillərin qarşılıqlı qarışması" kimi də baxmışlar. Müasir dilçilikdə bu məsələ Vinoqradovun fikirlərində daha aydın izah olunur. O, konvergensiya hadisəsini iki və daha çox dil mahiyyətinin yaxınlaşması, yaxud üst- üstə düşməsi kimi nəzərdən keçirir.

Göründüyü kimi, dillərin kontaktı bir çox qarışq dil hadisələri ilə (bilinqvizm, interferensiya, diqlossiya, konvergensiya) bağlı olsa da, bunların hər biri müxtəlif mahiyyətlə hadisələrdir.

Coşqun SIRACZADƏ

Bakı Dövlət və Vürçburq (Almaniya)
Universitetlərinin magistrı

QƏDIM TÜRK DİLİNDE CİNS ANLAYIŞININ MORFOLOJİ ÜSULLA İFADƏSİNƏ DAİR

Cins anlayışı müxtəlif dillərdə çeşidli vasitələrlə ifadə olunur. Bəzi dillərdə cins anlayışı morfoloji yolla ifadə olunur. Ərəb, alman, franzız, rus dilləri bu qəbəldəndir. Əlbətdə ki, belə dillərin sayını artırmaq da olar, lakin bu məqamda onu qeyd etmək kifayətdir ki, bu dillərdə cins anlayışı morfoloji yolla ifadə olunmaqla bərabər, sözər cinsə görə bir biri ilə uzlaşırlar. Bu hadisə dilin qrammatik quruluşunda əsaslı yer tutduğundan tədqiqatçılar onu qrammatik kateqoriya kimi səciyyələndirirlər. Lakin bir sıra dillər də var ki, onların qrammatik quruluşunda cins kateqoriyası özüne yer tutmur. Fin-uqor, tunqus-mancur və türk dillərində tədqiqatçılar cins kateqoriyasının olmadığını qeyd edirlər. Belə ki, bu dillərdə cins anlayışı, əsasən, leksik və sintaktik yolla ifadə olunur. Məsələn, biz *ana* deyəndə qadın cinsli, *ata* deyəndə isə kişi cinsli varlıqları nəzərdə tuturuz. Eləcə də, *oğlan uşağı*, *qız uşağı* birləşmələrində uşağın cinsinə işarə olunur.

İlk baxışdan cins kateqoriyası cins anlayışının dildə morfoloji ünsürlərlə ifadəsi kimi başa düşülə bilər. Bu, qismən belədir. Lakin məsələyə daha dərindən yanaşdıqda bu kateqoriya dildə sözlərin siniflərə bölünməsi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Yəni hər hansı bir dildə sözər cinslərdən asılı olaraq siniflərə bölünür: kişi cinsli sözər sinifi, qadın cinsli sözər sinifi, orta cinsli sözər sinifi [10, s. 263]. Bundan əlavə siniflərin digər sözlərlə uzlaşması da baş verir (əsasən bu uzlaşma isimlə sifət arasında olur, məq. et: *красивый мушинка*, *красивая женщина*, *красивое солнце*). Cins kateqoriyasına malik olan bir çox dillərdə təbii cins ilə qrammatik cins uyğun gəlmir [6, s. 93; 4, s. 223]. Məsələn müasir alman dilində *das Weib* deyiləndə qadın nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, sözün özü orta cinsdədir. Bundan başqa cansız əşya adları orta cinsə aid olmalı olduğu halda müasir rus dilində *cmena* sözü qadın cinsindədir [8, s. 107].

Bir dildə bir qrammatik cinsdə ifadə olunmuş söz qeyri bir dildə digər cinsə uyğun gələ bilir. Əgər fransız dilində *la table* sözü qadın cinsindədirse, alman dilində həmin söz kişi cinsində ifadə olunur: *der Tisch* [6, s. 93]. Lakin bununla belə, dildə əksər hallarda təbii cins ilə qrammatik cins uyğun gelir. Məhz buna görə də

bu hadisə cins kateqoriyası adlanır.

Bütün bu dediklərimizdən belə bir nəticə çıxarmaq mümkünündür ki, tədqiq etdiyimiz kateqoriya sözlərin cins uyğunluğuna görə siniflərə bölünməsindən və həmin sözlərin uzlaşmasından başqa bir şey deyildir.

Hal-hazırda türkologiyada qəti qəbul olunmuşdur ki, türk dillərinin heç birində cins anlayışının ifadəsi qrammatik kateqoriya kimi nəzərdən keçirilə bilməz. Lakin bu heç də o demək deyil ki, tarixən türk dillərində cins kateqoriyası, və ya cins anlayışını ifadə edən morfoloji ünsürlər olmayıb. Sadəcə olaraq hind-avropa dillərindən olan ingilis və fars dillərinin tarixi inkişafına nəzər salmaq kifayətdir ki, bu dillərə inkişaflarının ilk mərhələlərində məxsus olmuş cins kateqoriyasının tarixən necə sıradan çıxdığının şahidi olaq [6, s.93-94; 10, s.272]. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dilin inkişafının müəyyən dövründə cins kateqoriyası dildə itirilə bilir.

Məşhur türkoloq A.N.Kononov da türk dillərində cins kateqoriyasının olmasına fikrindədir. Lakin o, cins anlayışının türk dillərində müxtəlif vasitələr ilə ifadə olunmasından səhbət açır. Ozünün 1960-ci ildə çap etdirdiyi «Müasir özbək ədəbi dilinin qrammatikası» əsərində cins anlayışının özbək dilində «leksik», «fonetik» və «sintaktik» yolla ifadə olunması ilə yanaşı «morpholoji» vasitədən də səhbət açır. Bu vasitənin şəkilçilərin köməyi ilə yaranmasını qeyd edərək, buraya -im; -ça// -a<ka; -ci; -(a)c; -çin/-jin/-jik şəkilçilərini aid edir. Alimə görə cins anlayışı kiçiltmə şəkilçilərinin köməyi ilə yaranır [13, s.70-71]. Bundan başqa M. Rəsənen, Q. Ramstedt, V. Kotviç və bir sıra tədqiqatçılar bu fikirdəirlər ki, türk dillərində cins anlayışını ifadə edən morfoloji ünsürlər mövcuddur. Bu yazıda türk dillərində cins anlayışının ifadəsinə xidmət edən bəzi morfemlər nəzərdən keçiriləcək.

-im şəkilçisi

Görkəmli fin alimi Q.Ramstedt -im şəkilçisini qədim cins göstəricisi hesab edir. Bu şəkilçinin mənşəyini monqol dilindəki em-e «qadın» və ya monqol dilindəki imo «qadın», «xanım» sözləri ilə əlaqədar olaraq izah etməyə çalışır. Bu şəkilçi ilə düzələn sözlərə təyərim «imperatiçə», qanum «xanım», tarym (tarkan sözdən) və həmçinin cuvaş dilindəki arām (er + im; erim) kimi misallar gətirir [19, s.62].

Onu da qeyd edək ki, bir çox tədqiqatçılar yuxarıda qeyd edilən sözlərin tərkibindəki -im şəkilçisini mənsubiyət şəkilçisi ilə eyniləşdirirlər. Azərbaycan tədqiqatçılarından A.Qurbanov bu fikirdədir [1, s.32-33]. Tatar dilinin görkəmli tədqiqatçısı F. Qəniyev isə bu komponentin mənsubiyət şəkilçisi ilə heç bir əlaqəsi olmadığını yazar. O güman edir ki, bu şəkilçi qədim türk sözü em «qadın» ilə bağlıdır [7, s.131].

A.N.Kononov isə bu şəkilçinin kiçiltmə şəkilçisi olmaqla bərabər qadın cinsin göstəricisi olduğunu qeyd edir [14, s.96]. O, bu şəkilçinin izlərinin kök + üm, kara m sifətlərinin və həmçinin -(i)m-si : -(i)m-tuk; -(i)m-tul; -(i)m-tir; -(i)m-trak mürəkkəb sıfat şəkilçilərinin tərkibində qorunub saxlanılmasını güman edir ki, buda, fikrimizə, məntiqə uyğun deyildir [15, s.98].

Azərbaycan tədqiqatçısı M. Qıçaq türk dillərində kiçiltmə şəkilçiləri ilə qadın cinsi göstəriciləri arasında olan müəyyən yaxınlığı qeyd etməklə yanaşı, -im şəkilçisini kiçiltmə şəkilçisi deyil, məhs cins kateqoriyasının göstəricisi hesab edir [1, s.32-33; 3, s.236]. O, -im şəkilçisinin müasir uyğur dilində qadın adlarının tərkibində rast gəlinməsi faktını qeyd edərək, özbək dilində qadın şəxs adlarında təsadüf olunan -xan şəkilçisi ilə analogiya aparır.

Göstərilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, türk dillərinin tarixində -im şəkilçisi qadın cinsinin göstəricisi olmuşdur. Bu şəkilçinin kiçiltmə mənasında

işləndiyi söz hələlik bizə məlum deyildir.

-ça// -ka şəkilçisi

Bu şəkilçinin daha çox bikə sözünün tərkibində mühafizə olunub saxlandığı haqqında fikir geniş yayılmışdır. A.N.Kononov -ça// -a< ka şəkilçilərinin kiçiltmə şəkilçiləri olmaqla bərabər, cins məzmunu daşıdlarını qeyd edir [13, s. 72]. Görkəmli fin altayşunası Q. Ramstedtin də bu barədə fikri diqqətə layiqdir. O, bu sözün bi qədim türk dilində bag, türk dilində bey, qazax dildə bi yakut dilində bi və -kä hissələrində ibarət olduğunu söyləyir. O qeyd edir ki, bu sözə tatar dilində bikə formasına da rast gəlinir ki, buradakı -ç ünsürünü kiçiltmə mənası bildiren şəkilçi hesab edir [19, s.191].

E. V. Sevortyanın etimoloji lüğətində bikə sözünün izahına diqqət yetirək. Əvvəla onu qeyd edək ki, tədqiqatçı türk dillərində sözün bijke (qumiq, qırğız, türk dilinin dialektləri), bi:ke (türk), bike (qazax), bikä (tatar, başqırd), nikä (barabin tatarlarının dili), pikä (tatar dilinin dialektlərində), pige (çuvaş), bige (tobol tatarlarının dili), bijce (qaraçay-balkar), bijça (karaim dilinin trakay dialekti), bijçə (karaim dilinin qalıq dialekti), bijə (tatar), piçä (lobnor), bisä (başqırd dilinin dialektləri), bice (balkar, tobol və kuznets tatarlarının damışq dilində), peçə (şor), bijçə (qaraqalpaq), bækäc-bikäç (qırğız, qazax, tatar) beqəç (Mahmud Kaşgaridə), pikes (çuvaş dilinin dialektləri), variantlarını qeyd edərək, göstərilənlərin eyni bir söz kimi izahını verir. Bununla bərabər onu da qeyd edək ki, müxtəlif türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənən bu sözün daşıdığı mənalardan aydın olur ki, bu söz birbaşa qadın anlayışı ilə bağlıdır. Tədqiqatçı özü bu fikirdər ki, -ça// -ka şəkilçisi (-im şəkilçisi də həmçinin) cins anlayışının ifadəcisidir [20, s.135].

Tatar dilinin görkəmli tədqiqatçısı F. Qəniyev isə -ca/-çə şəkilçisini -ka/-kə şəkilçisindən ayrı götürərək qeyd edir ki, kiçiltmə mənası bildirən -ca/-çə şəkilçisindən bu şəkilçinin ifadə etdiyi məna qəti şəkildə fərqlənir. O, bu şəkilçinin alınma olduğu fikrini tam təkzib etməsə də, yazar ki, -ç elementi ümumiyyətə tatar dilində qadın cins anlayışı ilə bağlıdır və bikəç «bəyin qızı» və iqəç «bacı» sözlərini misal götürir. O, -ka/-kə şəkilçisinin isə bikə, inəka «ana» sözlərinin tərkibində rast gəlindiyini və qadın anlayışını bildirdiyini qeyd edir. Dialektlərdən və müasir tatar dilindən struktur cəhətdən hissələrə ayrıla bilinməyən bir necə sözün də tərkibində bu şəkilçinin olmasına güman edir: kortka «qarı», koroska «quzu xəzi», kürkə «hind toyuğu» [7, s.129-130].

Altayşunas V.I.Tsintsius isə -ka/-ke, -kan / -ken şəkilçisilərinin, ümumiyyətlə, ya yaş xətti və ya cins ifadə edən mənalarda bütün Altay dillərində rast gəlindiyini qeyd edir [22, s.18].

Qaraçay-balkar dilinin tədqiqatçısı M. A. Xabiçev bu şəkilçinin həmin dildə -ka, -qa, -ki, -xi, -qi, -ku, -xu, -qu variantlarının olduğunu qeyd edərək, bir çox hallarda şəkilçinin kiçiltmə-əzzizləmə mənasını daşıdığını qeyd edir. Şəkilçinin insan və heyvan bədən üzvlərinin, canlı varlıqların, təbiət hadisələrinin, bitgilərin, əşyaların, subyektlərin, kişi və qadın adlarını bildirən sözlərin tərkibində təsadüf olunduğunu göstərir. Onu da qeyd edək ki, göstərilənlərin arasında bir başa qadın cinsi varlıqlar ilə əlaqədar sözlərə yanaşı, qadın cinsi varlıqlarla heç bir əlaqəsi olmayan sözlər də var (əşya, subyekt və s.). Bu bizi çəşdirməməlidir. Məsələ burasında ki, məqalənin əvvəlində də qeyd olunduğu kimi, cins kateqoriyasının qrammatik quruluşda əhəmiyyətli yer tutduğu dillərdə belə, qrammatik cins ilə təbii cins heç də üst-üstə düşmür. Yəni qrammatik cəhətdən qadın cinsində olan hər hansı bir söz təbii cəhətdən qadın cinsi varlıq olmaya da bilər (məq. et: rus dilində cnyif qadın c., alman dilində die Liebe qadın c. «məhəbbət», der Hass kişi c. «nifret»)

[4, s. 223; 23, s. 264-271]. Bu o deməkdir ki, əslində biz heç də tərkibində bizim tədqiq etdiyimiz şəkilçilərdən birinin olduğu hər-hansı bir sözdə təbii qadın cinsi axtarmamalıyq.

Beləliklə, M. A. Xabiçev bu şəkilçinin alan-xəzər-bulqar mənşəli hesab edərək, qaraçay-balkar kiçiltmə şəkilçisi – *ka*, çuvaş dilindəki – *ske*, – *ška*, (-*ışke*) və karaim dilindəki qadın cinsinin ifadəcisi – *ka* şəkilçilərinin genetik cəhətdən qohum hesab edir və xəzər dili üçün da xarakterik olmasına iddia edir [21, s.50-56].

Tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi müasir qaraçay-balkar dilində şəkilçi qadın adalarında *Gem-ka*, *Gydyksyk-ghı* (gydyksyk – qız), *Gökər-gül*, *Kyurpm-ka* «küpəgirən qarı», *Kyurt-kə* «qarı» təsadüf olunur. Bundan əlavə bu şəkilçiyə qırğız *aba-qa* «gözel qadın», özbək *kuda-ça* (qadın elçi), qazax *kyðaua* dillərində təsadüf olunur [15, s.98].

Digər müasir türk dillərindən karaim dilində bu şəkilçinin hər iki variantına qadın cinsinin ifadəcisi kimi rast gelinir. –*ka*, –*Af* şəkilçisi bu dildə sözlər qoşularaq aşağıdakı məna çalarlarını ifadə edir: 1) müxtəlif millətlərin qadın nümayəndələrinin adlandırılması: *opyska* «rus qadın», *karaika* «karaim qadın» və s. 2) qadınların tutduqları vəzifelərə görə adlandırılması: *kyl-ka* «qul qadın», *bo-Famyr-ka* «qəhrəman, iğid qadın», *manı Fısysız-ka* «tənış olmayan qadın», *konṣu-Fa* «qonşu qadın», *ñecip-ka* «əsir qadın» və s. 3) heyvanların dişi cinsinin adlandırılması: *aryylan-ka* «dişi aslan», *buzoe-ka* «dişi buzov», *aïyb-ka* «dişi ayı» və s.

Karaim dilində –*ka*, –*Af* şəkilçisi ilə barabər –*cha*, –*ya* (Trakay dialekti), –*ya*, –*ye* (Qalıç dialekti) şəkilçisi də var ki, müasir danışq dilində geniş işlənmir və ubiyy-*ya* (ubiyy- «ağə») sözündən başqa sözlər qoşulmur, amma poetik dildə daha çox istifadə olunur: *kerklu-ya* (Trakay) // *kerklu-ye* (Qalıç) «gözəl qadın», *ciovär-ya* (T.) // *civər-ye* (Q.) «sevgili qadın», *dost-cha* (T.) // *dost-ya* (Q.) «rəfiqə» və s.[18, s.122-123]

Onu da qeyd edək ki, müasir türk dillərində qaqauz dilində də –*ka*, – *ığa* şəkilçiləri qadın cins anlayışını ifadə edir. Məs: *balдыс-ka* «baldız», *комиу-ığa* «qonşu qadın» və s. [5, s. 260].

Maraqlıdır ki, bu günə kimi türkologiyada belə bir fikir hökm sürməkdədir ki, –*ka* / –*kə* şəkilçisi türk dillərinə slavyan dillərinin təsiri ilə keçib. Fikrimizcə, *bikə* sözünün etimoloji izahı və demək olar ki, bütün türk dillərində işlənməsi bu şəkilçinin qədimdən türk dillərində mövcud olmasını sübut edir. Bundan əlavə bildiyimiz kimi, yad mənşəli şəkilçilər bir dildən digər dildə ilk önce sözlərin tərkibində keçir, sonra isə digər sözlərə qoşulmağa başlayır. Karaim və qaqauz dillərində gətirdiyimiz misallardan aydın olur ki, bu şəkilçilər əsasən türk mənşəli və ya dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərə artırılır. Karaim dilində – *ka* / – *kə* şəkilçisi ilə yanaşı – *ça/ -çə* şəkilçisinin işlənməsi, *bikə* sözünün türk dillərində *bıçə* variantında təsadüf olunması bir daha sübut edir ki, bu şəkilçilər mənşəcə eyni bir şəkilçinin variantları olub, türk dillərində qədimdən mövcud olmuşlar. Onların türk dillərində alınma olması fikri isə özünü doğrutmur.

– *kän şəkilçisi*

Daha çox mübahisəyə səbəb olan və cins anlayışının türk dillərində göstəricisi hesab olunan – *kän* şəkilçisi barədə fikirlər də maraqlıdır. Qədim uyğur dilində *teŋri- kän* sözünün «imperatriçə» kimi tərcümə olunması buradakı – *kän* şəkilçisinin cins əlaməti olması fikri yaradır. Görkəmli altayşunas Q. Ramstedt bu formanı monqol dilindəki – *ken* şəkilçisi ilə müqayisə edir: *keü* «oğul, oğlan» – *keü-ken* «qız», *noyan* «knayaz» – *noyaqan* «xanim». O, bu şəkilçinin cins göstəricisi olduğunu hesab edir [19, s.62].

Məhşur türkoloq A.N.Kononov isə bu şəkilçini ümumi Altay dimunitivi adlandırır. O, – *kän/- qan* şəkilçilərinin – *q / -k + n* hissələrindən ibarət olduğunu və hər iki hissənin kiçitmə mənası bildirdiyini qeyd edir [14, c.96].

Görkəmli komparativist V. Kotviç – *qan* (- *xan*) – *ken* şəkilçisinin Altay dillərində və əsasən monqol, tunqus və mancur dillərində daha geniş işləndiyini göstərərək qeyd edir ki, – *ka/-ke* və – *xan~ - ken* şəkilçiləri Altay zəminidə yaranıb, xarici təsirlər nəticəsində geniş işlənmə dairəsinə malik ola bilərlər[16. c. 103-105].

V. Kotviç karaim və qaqauz dillərində işlənən, cins anlayışı bildirən – *ka* şəkilçisi ilə qırğız və qazax dillərində təsadüf olunan, kiçitmə mənası daşıyan – *ka* şəkilçisinin eyni mənşədən tövəməsi firkəni irəli sürməsinə baxmayaraq, birincisinin yalnız şəxs və varlıqların adlarına qoşularaq qadın cinsi yaratmasını, ikincisinin isə həm qadın həm də kişi adlarına qoşularaq kiçitmə-əzizləmə mənası bildirməsini qeyd edir.

Bundan əlavə V. Kotviçin bu şəkilçinin cənubi tunqus dillərində – *xan ~ - xen* ~ – *xon* variantlarda işlənən şəkilçi ilə eyni olduğunu güman etməsi məhşur türkoloq A. N. Kononovun bu şəkilçinin müasir türk dillərində – *xan* formasında təsadüf olunması fikri ilə səsləşir [15, s.99].

Lakin Kononov qeyd etmir ki, hansı türk dillərində bu şəkilçi işlənir. Fikrimizcə, müasir özbek dilində qadın adlarına əlavə olunan – *xon* şəkilçisinin mənşəyini qədim Altay dimunitivi – *ken* ilə əlaqələndirmək daha düzgün olardı [17, s.23].

Bundan əlavə A. N. Kononov qeyd edir ki, qədim uyğur dilində *teärikän* sözü «imperatriçə» mənasında işlənir [14, s.97].

Müasir türk dillərindən xakas dilində bu şəkilçi qeyri məhsuldar halda hələ də işlənməkdədir: *öne-ken* «qoca qarı», *Чуди-кен* // *Чуми-кен* «böyük ayı bürcü» (mög. et: Большая Медведица (сосvezdie)) [9, s.60].

Bütün deyilənlər bunu sübut edir ki, Altay dimunitivi adlandırılan – *kän* şəkilçisi ta qədimlərdən Altay dillərində qadın cinsinin morfoloji göstəricisi kimi çıxış etmişdir.

Qarşıya belə bir sual çıxır: türk dillərində cins kateqoriyası olubmu? Bu sualın cavabı hələ elm aləminə məlum deyil. Fikrimizcə, biz məsələyə azəciq aydınlıq gətirə bilərik. Dildə gedən proseslərin universal subyekt-obyekti münasibətlərinə səyəkən kontensiv tipologiya baxımından izahı bir çox məsələlərə aydınlıq gətirir. Tədqiqatçılar bu baxımdan 5-ə qədər dil tipi qeyd edirlər: neytral dil tipi, sınıflı dil tipi, aktiv dil tipi, erqativ dil tipi, nominativ dil tipi [baş: 12]. Müasir türk dillərinin nominativ dil tipinə aid olması heç kimdə şübhə doğurmur. Azərbaycan tədqiqatçısı M.Qırçak türk dillərinin tarixən öz tipini dəyişməsi nəzəriyyəsini irəli sürmüştür [3, s.7.]. Tədqiqatçı güman edir ki, türk dilləri tarixən aktiv dil tipində olmuş, sonralar isə nominativliyə doğru inkişaf etmişdir.

Ümumiyyətə, cins kateqoriyasının köklü şəkildə təzahür etdiyi dillərə nəzər salsaq, sözə qoşulan söz düzəldici şəkilçilərin sözün cinsinə dəyişməsinə səbəb olmasının şahidi olarıq. Bir sözlə, şəkilçi həm sözə yeni məna verir, həm də hər hansı bir cinsin göstəricisi olur. Belə ki, müasir alman dilində – *heit*, – *keit*, – *schaft*, – *ung* (die Freiheit «azadlıq», die Herrlichkeit «təmtəraq», die Bekannschaft «tanışlıq», die Ausbildung «tehsil») şəkilçiləri ismə qoşulduğunda isim yalnız qadın cinsinə aid olur. Buna uyğun olaraq alman dilində kişi və orta cins əmələ gətirən bir sıra şəkilçilər vár [23, s.264-271]. Deməli, bu şəkilçilər yeni söz yaratmaqla bərabər ismin cinsini də dəyişir. Rus dili sintetik dillərdə olduğundan bu dildə belə şəkilçilərin sayı çoxdur. Beləliklə, güman edirik ki, cinsə görə siniflərə

dil tipinə aid olan dillərdə isə siniflərin qarşılumasının qalıqları kimi nəzərdən keçirilə bilər. Odur ki, cins kateqoriyası sinifli dil tipinin qalığı kimi izah olunmalıdır. Türk dillərində cins kateqoriyası yoxdur, amma güman etmək olar ki, türk dilləri sinifli dil tipində olduğu zaman tipini dəyişərkən sınıf göstəriciləri cinsə istiqamətlənmiş, sonralar isə türk dilləri cins kateqoriyasını da itirmiş, kateqoriyanın şəkilçiləri isə itməmiş, mənə diferensasiyası nəticəsində cins-sinif göstərmə xüsusiyyətini itirmiş, lakin digər mənalarını (əsasən kiçiltmə) qorumuş və bu günü gənənəzər gəlib çıxmışlar.

Ədəbiyyat

1. Qibçaq M. D. Bəzi qadın şəxs adlarının etimologiyası (Xanım, Bəyim, Bikə, Bani) – Azərbaycan dilinin etimologiya və onomastikası məsələləri, B., 1990.
2. Qibçaq M. D. Kəmiyyət anlayışının dilda ifadəsi, B., 2000.
3. Qibçaq M. D. Söz aləminə səyahət, B., 2002.
4. Əliyeva Ə. Deutsch, grammatica, test, B., 1995.
5. Basakov N. A. Введение в изучение тюркских языков, M., 1969.
6. Vандриес Ж. Язык, M., 1937.
7. Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке, Казань, 1974.
8. Грамматика русского языка, Том I. M., 1962.
9. Грамматика хакасского языка, M., 1975.
10. Есперсон О. Философия грамматики, M., 1958.
11. Кацнельсон С. Д. Общее и типологическое языкознание, L., 1986.
12. Климов Г. А. Принципы контентивной типологии, M., 1983.
13. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М-Л., 1960.
14. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских памятников (VII-IX vv.), L., 1980.
15. Кононов А. Н. Уменьшительные формы имён и словообразование (на материале тюркских языков) – В кн.: Вопросы тюркологии, B., 1971.
16. Котвич В. Исследование по алтайским языкам, M., 1962.
17. Кунгурев Р. Семантико-стилистические особенности формообразующих морфем имени существительного в узбекском языке. Афторефарат докторской дисс. B., 1982.
18. Мусаев К. М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология, M., 1964.
19. Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание, M., 1957.
20. Севорян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на букву Б), M., 1978.
21. Хабичев М. А. Именное словообразование и формообразование в куманских языках, M., 1989.
22. Цинцкус В. И. Этимология алтайских терминов родства. – В кн.: Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков, M., 1972.
23. Walter Jung. Grammatik der deutschen Sprache. Leipzig, 1976.

TEATRŞÜNASLIQ

Əzizəqə QULİYEV
ADMİU-nun dosenti

SƏHNƏ DANIŞIĞI VƏ MƏNTİQİ TƏHLİL

«Səhnə danışığı» fənni üzrə mətnin emosional-obrazlı baxımdan mənimsənilməsi onun məntiqi təhlili ilə sıx bağlıdır. Yazıçının öz əsərində verdiyi fikirlərin dərk olunmasında məntiqi təhlil işinin aparılması mühüm əhəmiyyəti vardır.

Biz adı həyatda bu və ya digər cümləni tələffüz edərkən mənasını yaxşı bildiyimiz aydın, konkret bir fikri müsahibimizə çatdırduğumuz halda, ədəbi-bədii əsəri oxuduğda yaxud onu ifa etdikdə müəllif fikirləri ilə qarşılışırıq. Həmin fikirləri öz fikirlərimizə çevirmək və onları öz adımızdan söyləyərək dinləyicilərə çatdırmaq üçün mətnin hər bir cümləsinin məzmununu düzgün başa düşmək lazımdır, həm də onu elə söyləmək lazımdır ki, dinləyicilər müəllifin fikrini aydın bir şəkildə dərk etsinlər. Bu işdə mətnin məntiqi təhlili geniş imkanlar açır. Belə ki, məntiqi təhlil vasitəsilə «müəllifin ideyasını açmaq üçün vacib olan fikirlərə, görmələrə, sözaltı mənalara doğru gedirik. Məhz bu yol lazımı sözlər üçün lazımi intonasiyaların yanmasına kömək edir. Fikrin düzgün tapılmış ifadə tərzini möhkəmləndirməkdən ötrü intonasiyanı deyil, sözün, cümlənin, abzasın düzgün melodik ifadəsinə gətirən fikirlərin məntiqi inkişaf xəttini yadda saxlamaq lazımdır»¹.

Məntiqi təhlil əsnasında əsərin tarixi şəraitini və onun sosial-ictimai mühitini, personajların sosial mahiyətini, iştirakçıların fikir və hərəkətlərinə təsir göstərən hadisələri və onlara öz daxili, subyektiv münasibətini müəyyən etmək mümkündür. Məntiqi təhlil tələbələri danişq zamanı öz-özlüyündə intonasiyanı öyrənməkdən, çox vurğu vurmaq ədətindən, hər bir sözə «böyük əhəmiyyət» verməklə cümlənin mənasını və bütöv parçanın başlıca fikrini pərdələmək vərdişindən, fikri təhrif edərək yanlış və kəskin vurğular vurmaqdan xilas edir, cümlə və parçada fikrin perspektivini qavramaqla dinləyicilərə mane olan yersiz fasılələrə yol verməyin qarşısını alır.

Həyatda insan öz nitqini zəhmət çəkmədən danişq taktlarına bölür, cümlə daxilində asanlıqla fasılələr verir, vurgular da yerində olur. Bunu xüsusi öyrənmək ona lazım deyildir, çünkü o öz fikirlərini ifadə edir. Lakin səhnədə aktyor hər şeyi – «yecriməyi də, düşünməyi də, danışmağı da yenidən öyrənməlidir» (K.S.Stanislavski).

Mətnin məntiqi təhlilində əməli işdə istifadə olunması, şübhəsiz ki, heç vəchlə mətn üzərində aparılan tədris-yaradıcılıq işini, başqa sözlə, sözlə iş görməni və sözün emosional-obrazlı dolğunluğunu tam həcmədə əvəz etmir. Lakin əgər ifaçı müəllif fikrini hansı vasitələrlə çatdırmağın mümkününlüyünü bilməzsə, təbiidir ki, onu çatdırma bilməz. «Əgər aktyor danişqın məntiqinə və inkişaf etdirilən fikrin perspektivinə yiyələnməmişdirse, nə mürəkkəb hissələrin çatdırılma perspektivi, nə də ifadə vasitələrinin bədii bölgü perspektivi üzvi surətdə meydana çıxmaz»².

Bu da qeyd olunmalıdır ki, məntiqi təhlil işi əsərin ideyasının tələbələr tərəfindən düzgün dərkində əsaslanmalıdır. Məntiqi təhlil canlı yaradıcılıq işi olduğundan müəllifin fikir və hissələrə aləmi öyrənilməli, o, sözaltı mənə, görmələr və s. üzərində aparılan işlə əlaqələndirilməli və mətn yaradıcı şəkildə mənimsənilməlidir.

¹ Сценическая речь. М., «ГИТИС», 1995, с.117.

² М.О.Кнебель. О действенном анализе пьесы и роли. М., «Искусство», 1961, с.110.